

Irányelvek¹

műemléki és muzeális értékű orgonák² megőrzéséhez és használatához

Preambulum

Az 1988 végén lezárult magyarországi orgonafelmérés³ felfedte, hogy hazánk több mint háromezres orgonaállományát jó harmadában értékes, történeti múltú orgonák alkotják. Bár e hangszerkincs túlnyomó része szerényebb méretű és kiképzésű falusi orgona, összességükben azonban műveltségünk, zenekultúránk történetének színes, hiteles képét tárják elénk.

• Az orgonaház gyakran értékes képző- és iparművészeti alkotás, melyet építője sokszor egyidőben készített, vagy ha később, akkor összehangolt a templom berendezésével; a hangszer ugyanakkor feladatát megszólaltatva tölti be: a belső szerkezet, sípmű az orgonának lényegéhez tartozó iparművészeti, hangszerműves része. Ezenfelül az orgona hangzásvilága korának zenei ízléséről is vall, tehát zenetörténeti, sőt — egyházi hangszerként — liturgiátörténeti jelentőséggel is bír. Különösen jelentősek a történeti hangszernek a mi korunkban, hiszen egyre nagyobb teret hódít a múlt zenéjének korhű tolmácsolása. Ezek az orgonák egyúttal a létrehozó, használó közösség áldozatkészségének, évszázados hagyományainak, sok esetben nemzeti hovatartozásának tárgyi bizonyítékai. A fenti eszmei értékeken kívül egy orgona jelentős anyagi értéket is képvisel, általában a templom egyik legdrágább berendezési tárgya.

Az 1964-ben Velencében, a világ országainak szakemberei által elfogadott műemléki charta⁴ iránymutatása nyomán hazánkban 1967-ben jelent meg a mindmáig érvényben lévő műemlékvédelmi jogszabálygyűjtemény.⁵ Az 1/1967./I.31./ÉM sz. rendelet hatálya egyértelműen kiterjed a műemléképületekben álló orgonákra is. A 2. paragrafus (1) bek. szerint: „Műemlék a hazánk történeti múltjának jellegzetes, pótolhatatlan olyan emléke (építmény és egyéb alkotás, annak tartozékai, továbbá a vele kapcsolatos képző- és iparművészeti alkotások), amely az ország gazdasági-társadalmi és kulturális fejlődésének tárgyi bizonyítékául szolgál, s építészeti, történeti, régészeti, képzőművészeti, iparművészeti vagy néprajzi szempontból kiemelkedő jelentőségű.” — A 15. paragrafus (1) bek. előírja, hogy „a fenntartási kötelezettség kiterjed a műemlék építészeti állagára, alkatára, homlokzatára, tartozékaira, továbbá a művészeti megjelenés minden tényezőjére (díszítés, vakolat, festés, korabeli berendezések).” — Nem műemléképületekben álló muzeális értékű orgonák védelméről a 6/1975 tvr-rel és a 19/1981 tvr-rel módosított 9/1963 tvr. és annak végrehajtási utasítása gondoskodik.⁶

A több mint negyedszázada hatályba lépett műemléki és múzeumi jogszabályok ellenére folytatódott a hangszerkincs pusztulása. Régi, értékes orgonákat gyakran lebontottak vagy teljesen átépítettek. Az orgonaépítők olykor mai technikával és anyagokkal dolgoznak, a régi hangszerket újabb eljárásokkal alakítják át, így ezekbe már egy szokásos felújítás során is újabb alkatrészek és építmények kerülnek be.⁷ Számos

1 Elfogadva az Országos Orgonás műemléki konferencia plénuma által 1993. október 14-én. Rendezők: Magyar Egyházzenei Társaság, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, MTA Zenetudományi Intézet, Magyar Hangszerész Szövetség, Országos Katolikus Gyűjteményi Központ, Országos Magyar Cecilia Társulat, Református Egyházzeneészek Munkaközössége, Magyarországi Evangélikus Egyház Zenei Bizottsága.

2 A továbbiakban: műemlékorgonák.

3 Vö. Irodalomjegyzék, 25. tétel.

4 Vö. 28. tétel.

5 Vö. 9. tétel.

6 Vö. 7. tétel.

7 Vö. 1. tétel.

orgona rendszeres karbantartás hiányában semmisült meg. Az okok között egyrészt az értékek felismerésének hiánya, az erőszakos modernizáló szemléletet, az anyagi eszközök szűkössége, másrészt az intézményes védelem egyes feltételeinek — mint a védett hangszerek nyilvántartása, a megfelelően képzett szakemberek — hiánya szerepelt.

Még napjainkban is nagy tanácstalanság tapasztalható egy-egy régi orgona felújításával, helyreállításával kapcsolatban. E dokumentum megfogalmazói hivatásuknál fogva felelősségüknek érzik, hogy ezeket az emlékeket a maguk sokoldalúságában védelmezzék, s így ezt a gazdag örökséget a lehető legteljesebb, leghitelesebb formájában vehesse át a jövő nemzedék. Ezért szükségesnek tartották a korszerű műemlékvédelmi elvek és megállapodások, valamint a mai nyugat-európai gyakorlat figyelembevételével rögzíteni álláspontjukat.

Bár e dokumentum tartalmazza az alapvető irányelveket és a legfontosabb gyakorlati tudnivalókat, valamennyi lehetséges esetre nem lehet részletes megoldásokat kidolgozni.⁸ Minden alkalommal gondos mérlegeléssel kell dönteni a legmegfelelőbb eljárásról. Egyre tökéletesebb módszerek válhatnak ismertté, ezért mindig készen kell állnunk az új befogadására is.

Alapelvek

1. Mi az orgona?

Az orgona — alapvetően — összetett fúvóhangszer, képző- és iparművészeti (bútor- és hangszerműves) alkotás. Rendeltetését építészeti térben és a felhangzó zenemű által életre keltett akusztikai környezetben tölti be. Mindezek egységének leggyakoribb rendező elve a liturgia.⁹

2. Mi tekinthető műemlékorgonának?

2.1. Egy orgona műemléki értékét a következő szempontok határozzák meg:¹⁰

2.1.1. A technikai koncepció — a szerkezet típusától függetlenül —, az alapanyagok és a munka minősége védelemre érdemesek.

2.1.2. A hangszer történeti értéket képvisel a hangszerművesség illetve a képző- és iparművészet tekintetében.

2.1.3. Az orgona képzőművészeti kialakítása a befogadó tér kiképzésével szoros, művészi színvonalú kapcsolatban áll.¹¹

2.1.4. Az orgona a maga sajátos konstrukciója vagy a még fennmaradt példányok ritkasága alapján képvisel értéket.

2.2. A felsorolt szempontok szerint *orgonarészegység* műemléki értéke is megállapítható.

2.3. A fentiek alapján ítéltetők meg a pozitívok, portatívok, regálok és egyéb, síppal ellátott orgonaszerű szerkezetek.¹²

3. Műemlékorgonákon végzendő munkák alapvető feltételei.

3.1. A gondozás¹³ kivételével a hangszer állapotának megítélése, az orgonán végzendő munkák meghatározása nem függhet egyetlen szakértőtől, a beavatkozás csak jóváhagyott terv alapján, felelős szakértői bizottság által ellenőrizve és dokumentáltan folyhat.¹⁴

3.2. Műemlékorgonán végzett beavatkozás az adott cél eléréséhez szükséges minimumra korlátozódjék; ennek során az egyéni elképzeléseket teljességgel háttérbe

8 Vö. 26. tétel.

9 Vö. 12. tétel.

10 Vö. 41. tétel.

11 Vö. 10., 21. tétel.

12 Vö. 33. tétel.

13 Vö. Alapelvek 4.1.

14 Vö. 13., 28. tétel és Útmutató 2.

kell szorítani.¹⁵ Alkalmazkodni kell a hangszer mesterének módszereihez, eljárásaihoz. Újszerű megjelenés elérése helyett a használat során keletkezett nyomoknak, a hangszer patinájának megőrzésére kell törekedni, amennyiben ezek nem befolyásolják hátrányosan az orgona működését.

3.3 Az eredeti részeken végzett munkáknál keresni kell a reverzibilis beavatkozás lehetőségét, ami a munkák megkezdése előtti állapot visszaállíthatóságát jelenti.¹⁶

3.4 A gondozást¹⁷ kivéve minden beavatkozásról beszámolót kell írni.¹⁸ Az adatok részletessége és terjedelme az orgona jelentőségétől és a beavatkozás mélységétől függ. A beszámoló tartalmazza az orgona és a fellelt dokumentumok leírását, kritikai elemzését, a meghozott döntés indoklását, a munkálatok menetét és végeredményét. A beszámolóhoz csatolandó a szükséges rajzos és fényképes illusztráció. A dokumentációt a hangszer tulajdonosa, az illető egyház központi nyilvántartása, a műemlékvédelmi hatóság és a munkákat végző orgonaépítő cég őrizze meg.¹⁹

3.5. Az orgonaépítőnek ismernie kell az alapvető műemléki előírásokat.

3.6. A munkálatokat lehetőleg abban a helyiségben kell végezni, amelyben az orgona áll, hogy egyes alkatrészeket ne tegyünk ki feleslegesen a páratartalom ingadozásának és a szállítással járó veszélyeknek.²⁰

4. Konzerválás.

A konzerválás a hangszer adott állapotának megőrzése.

4.1. Ezt elsősorban állandó gondozással: rendszeres ellenőrzéssel, utánhangolással, kisebb hibák kijavításával,²¹ valamint a megfelelő klimatikus viszonyok biztosításával kell elérni. Lehetőleg mindig ugyanaz a szakember végezze az orgona karbantartását. A régi sípállomány védelmében hangolni csak a funkció által feltétlenül megkívánt terjedelemben és gyakorisággal kell. Ez a nyelvsípok, a fedettek és a feltűnően hamis nyitott sípok utánhangolását jelenti. A hangszert szükség szerint — általában 8-10 évenként — ki kell tisztítani.

4.2. A gondozás során rendszeresen ellenőrizni kell, hogy a faanyagban nem jelentkezik-e gomba- vagy rovarfertőzés. Farestaurátor véleménye alapján a szükséges beavatkozás azonnal elvégzendő, többször megismétlendő.

5. Restaurálás.

A restaurálás a hangszer működőképességnek helyreállítása illetve megőrzése.

5.1. Ennek során kicserélni csak a valóban javíthatatlanul hibás alkatrészeket szabad. A kiszertelt hibás eredeti részeket konzerválás után a tulajdonosnak kell megőriznie. Ezeket általában az orgonában tároljuk; később mintául, bizonyítékul szolgálhatnak. Lehetséges ugyanis, hogy a jövőben egy újfajta restaurálási technika segítségével ismét használhatóvá tehetők.²²

5.2. Az eredetitől eltérő, tehát megváltozott állapot visszaalakítása egy korábbi állapotba akkor lehetséges, ha annak létezése és részletei bizonyítottak.²³ Találgatások nem képezhetik a restaurátori munka alapját.²⁴ Amennyiben a meglévő szubsztancia és a dokumentumok hiányossága miatt visszaállításra nem nyílik mód, csak a fennmaradt állapot megtartása, az orgona ebben a formában való működtetése lehet a cél.²⁵

15 Vö. 1., 41. tétel.
 16 Vö. 41. tétel.
 17 Vö. Alapelvek 4.1.
 18 Vö. Útmutató 2.
 19 Vö. 20. tétel.
 20 Vö. 41. tétel.
 21 Vö. 33. tétel.
 22 Vö. 34. tétel.
 23 Vö. 33. tétel.
 24 Vö. 28. tétel.
 25 Vö. 5. tétel.

Stilusegység megteremtése nem célja a restaurálásnak; általában az utolsó bizonyítható és önmagában lezárt állapot elérésére kell törekedni.²⁶ Egy ennél korábbi állapot visszaállításának indokoltságát és mértékét a 2. pontban ismertetett szempontok alapján, részegységenként meg kell vizsgálni. Ez általában csak akkor fogadható el, ha a beavatkozással jelentősen megnő a hangszer esztétikai, történeti értéke.²⁷

5.3. Pótlás: rekonstrukció és kiegészítés.

A rekonstrukció ismert adatok és analógiák alapján készült pótlás; kiegészítés során a hiányzó alkatrész eredeti építési módja nem ismert.²⁸

A rekonstruált alkatrészt az eredeti, analóg rész mintájára, az azzal megegyező anyagból és az eredeti — vagy az azzal lényegileg megegyező — gyártási eljárással kell elkészíteni, de úgy, hogy azt a fennmaradt régi alkotórészekről esztétikailag illeszkedően meg lehessen különböztetni. Ezért a pótlás részletesen dokumentálandó, az így beépített részeket pedig a készítő nevével és a készítés dátumával kell ellátni.²⁹

5.4. Az orgonaház és a játszóasztal bútorzatának restaurálása speciális faszobrász-restaurátori ismereteket kíván, ezért ezt a szokásos farestaurátori irányelvek alapján — az orgonaeépítővel történt egyeztetés után — csak ilyen képzettségű személy végezheti.

6. Bővítés.

Az orgonakészítő eredeti művészi és szerkezeti elképzelése olyan teljesség, befejezett egész, melyet nem lehet megbontani. Műemlékorgonák bővítésétől, eredetileg nem létezett alkatrészek beépítésétől tehát eleve el kell zárkózni. Sem a regiszterek számát, sem a hangterjedelmet nem szabad bővíteni. Egy műemlékorgonától nem várható el, hogy a mai univerzális zenei igényeket maradéktalanul kielégítse. A zenei gyakorlatot kell az orgona adottságaihoz igazítani.³⁰ Igen ritka eseteket kivéve ugyanis a legtöbb műemlékorgona képes betölteni liturgikus szerepét, ezentúl pedig meghatározott koncertfeladatokra is alkalmas. A korlátokért pedig egy jól karbantartott, régi, mives hangszer bőven kárpótol szépségével, hangjának egyediségével, nemességével, a korabeli irodalom hiteles megszólaltatásának lehetőségével.³¹ Szükség esetén egy második — újabb — hangszer beszerzése jelenthet megoldást. Kivételes esetekben, amikor egyedi elbírálás és engedély alapján bővítésre lehetőség nyílik, *visszafordítható módon, a hangszer egységének megőrzésével* kell eljárni.

7. Bontás.

Műemlékorgona eredeti helyéről nem távolítható el. Lebontására és elszállítására csak végső esetben — egyedi engedély alapján — kerülhet sor, ha megővésére más lehetőség nincs (pl. az épület lebontásakor, vagy ha az általa ellátandó feladat az adott helyiségben gyökeresen megváltozik). Az orgona új helyét még bontás előtt ki kell választani, hogy a hosszadalmas tárolást elkerüljük. Ez a helyiség mind építészeti, mind akusztikailag³² hasonlítson az eredetire. A bontást pontos dokumentáció előzze meg (leírás, fényképek, hangfelvételek, leltár stb.)³³

26 Vö. 28., 33. tétel.

27 Vö. 28. tétel.

28 Vö. 33. tétel.

29 Vö. 13., 28., 41. tétel.

30 Vö. 1., 2., 4., 13., 33., 37., 41. tétel.

31 Vö. 13. tétel.

32 Vö. 1. tétel.

33 Vö. 41. tétel.

Útmutató

Az alábbi általános útmutató védett orgonák tulajdonosai és használói részére készült, a leggyakoribb kérdésekre igyekszik választ adni.

1. A műemléki és múzeumi védelem kiterjedése.

1.1. Műemlékekben, műemlékjellegű valamint városképi jelentőségű épületekben (továbbiakban: műemléképület) álló orgonák mint az épület tartozékai műemléki védelem alatt állnak. Egyes hangszerek az Alapelvek 2. pontjában megjelölt értékeik alapján külön nyilvántartásba kerülnek. Ezeket a műemlékjegyzék a megfelelő épület ismertetése során önállóan is jelöli.³⁴ — Nem műemléképületekben álló orgonák védetté nyilvánításában és nyilvántartásában az MTA Zenetudományi Intézetének Hangszertörténeti Múzeuma jár el.

1.2. Műemléki és muzeális értékű orgonát tulajdonosa köteles megőrizni, épségben fenntartani, szakszerű kezeléséről, használatáról és megóvásáról gondoskodni.³⁵

1.3. Műemléképületekben álló orgonák külsejének megváltoztatásához minden esetben az Országos Műemlékvédelmi Hivatal előzetes hozzájárulását kell kérni. Ezen orgonák szerkezetén végzett, a külsőt nem érintő, de a gondozást³⁶ meghaladó munkálatokhoz csak abban az esetben van szükség hatósági engedélyre, amennyiben az a külön nyilvántartásban, és így a műemlékjegyzékben is szerepel. Nem műemléképületekben álló, védett hangszereken végzett, a gondozást meghaladó bármilyen beavatkozáshoz az MTA ZTI Hangszertörténeti Múzeumának előzetes hozzájárulása szükséges.

1.4. Műemlékorgona őrzésével, kezelésével és használatával kapcsolatos mulasztás illetve károkozás esetén a mulasztóval szemben az illetékes hatóság eljár.³⁷

2. Az eljárás menete, mely minden, a gondozáson túlmenő munkálat esetében követendő:³⁸

Az orgona tulajdonosa kapcsolatba lép az orgonaépítővel és saját szakértőjével, majd közösen megtekintik a hangszert.

Az orgonaépítő a szakértővel egyetértésben elkészíti a munkatervet és ismerteti a tulajdonossal, aki azt a saját szolgálati útján felterjeszti az engedélyező hatósághoz.

Az engedélyező hatóság is kinevezi saját szakértőjét. A szakértők körét szükség esetén művészettörténész, faszobrász-restaurátor, hangszerrestaurátor, építész és zenetudós bevonásával bővíthetik.

Az archív anyagokat és az orgonát az orgonaépítő és a szakértők megtekintik, az adatokat földolgozzák. Szükség esetén analóg hangszereket vizsgálnak meg.³⁹ Ezek gyors felkutatásához az országos orgonafelmérés („Magyarország orgonajegyzéke”) anyaga igénybe vehető.⁴⁰

A munkaterv és a szakértői vélemények alapján megegyeznek az elvégzendő munkákban s a dokumentáció részletességét illetően.⁴¹

Az orgonaépítő elkészíti a részletes költségvetést.

A tervet megtárgyalja és jóváhagyja, a költségvetést véleményezi a műemlékvédelmi hatóság szakirányú tervtanácsa. (Ennek tagjai lehetnek a munkában érintetteken kívül: a Hangszertörténeti Múzeum szakértői és egyéb felkért szakértők).

Szükség szerint az orgonaépítő a munka megkezdése előtt véglegesíti a költségvetést.

Jegyzékbe vett, védett orgonán végzendő munkálatok költségeihez előzetes tulajdonosi kérelemre — szakértői vélemény alapján — az illetékes hatóság hozzájárulhat.⁴²

34 E jegyzék előkészületben van.

35 Vö. 7., 9. tétel.

36 Vö. Alapelvek 4.1.

37 Vö. 7., 9. tétel.

38 Vö. 1., 13., 14., 19. tétel.

39 Vö. 20. tétel.

40 Vö. 25. tétel.

41 Vö. 20. tétel.

42 Vö. 9. tétel.

A munkák megkezdése előtt az orgonát az orgonaépítő és a szakértők a szükséges részletességgel felmérik, amennyiben erre addig meg nem került sor.⁴³

A szakértőket az orgonaépítő értesíti a munka megkezdéséről.

A munkákat az orgonaépítő munkanapló vezetése mellett elvégzi.⁴⁴ Felmerült újabb problémák, nehéz döntések esetén ismételten konzultál a szakértőkkel.⁴⁵

Az orgonaépítő elkészíti a záródokumentációt az előírások szerinti példányban.

A végzett munkák átvétele a tulajdonos, az orgonaépítő és a szakértők jelenlétében történik.

Jelentősebb munkák után ajánlott azok publikációja.⁴⁶

3. Az orgona állapotának megőrzése szempontjából fontos az állandóan egyenletes páratartalom és hőmérséklet megtartása.⁴⁷

Nagyobb térben (templomban) ez gyakorlatilag nem kivihető.

3.1. A meghibásodások azonban jórészt megakadályozhatók a szélsőséges hőmérsékletváltozások kerülésével. Éppen ezért a hirtelen hőmérsékletemelkedést okozó fűtésrendszerek nem ajánlottak (pl. meleg levegő befúvása, Dantherm-kazán). A helyiség gyors felfűtése a páratartalom hirtelen visszaesését eredményezi, ami ahhoz vezet, hogy a hangszer farészein repedések keletkeznek, a bőrkatrészek hamarabb öregednek.

Tapasztalatok szerint óránkénti másfél °C-os hőingadozás esetén még tűrhető a páratartalom változásának mértéke. Így sokkal kedvezőbb a helyi, elektromos üzemű, légventillátor nélküli fűtések (pl. a lábra irányuló fűtések, padfűtések) és a melegvízes ill. a gőzfűtések használata, mert ezek csak lassan és fokozatosan melegítik fel a levegőt. Az orgona közelében azonban ne helyezünk el fűtőtestet, így megóvjuk a közvetlen hőszugárzás káros hatásától. (Ugyanígy óvjuk az orgonát a közvetlen napsugárzástól is). A nyitott rendszerű elektromos fűtőberendezések tűzveszélyesek, ezért zárt rendszerű, kisebb fogyasztású készülékeket használjunk.

3.2. Az orgonát, de a helyiség más berendezési tárgyait, sőt magát az épületet is jelentős károk érhetik, ha nem megfelelő annak természetes szellőzése.⁴⁸ Fokozott páratartalom mellett a farészeket hamarabb támadják meg a rovarok, az alkatrészek megdagadása működési zavarokat okozhat. Intenzív a fémalkatrészek korróziója, a bőr szerkezeti elemek gyorsabban öregednek, megrepedeznek. Ezért hibás az a gyakorlat, hogy a templomokban — általában az új fűtési rendszer beszerelésével összefüggésben — az ablakokat üvegtéglával elfalazzák, vagy oda más, nem nyitható szerkezeteket illesztenek.

3.3. Mivel az orgona szinte minden alkatrésze érzékeny a hőmérséklet, a páratartalom változásaira és a porlerakódásra, igen fontos, hogy a motor abból a térből szívja a levegőt, amelyben az orgona áll.

4. Az orgonaházat és a játszóasztalt is kíméljük meg az újító jellegű beavatkozásoktól. Az utólag felerősített, azokat elcsúfító tárgyakat el kell távolítani (pl. fogas, polc, motorkapcsoló). A szekrényre és a játszóasztalra ne szereljünk világítótesteket, és különböző kábelek vezetésével ne fúrjuk és szegeljük össze azokat. A karzat és a játszóasztal megvilágításáról, a kapcsolók elhelyezéséről más módon kell gondoskodni (pl. asztali és állólámpák vagy az épületre szerelt világítótestek jelenthetnek megoldást). Mindezeknek egy kevésbé feltűnő helyet keressünk. Javítások alkalmával hordozható lámpát kell használni.

Hitelesítve: Géczy Csaba [OMvH] X/19.
Trajtler Gábor 93. 10. 19.

43 Vö. 44. tétel.
44 Vö. 20. tétel.
45 Vö. 41. tétel.
46 Vö. 28. tétel.
47 Vö. 15. tétel.
48 Vö. 41. tétel.

Irodalomjegyzék

- 1 Arbeitsheft 52., Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege 1991
- 2 Balz, Hans Martin: Kunst und Handwerk — Denkmalorgeln zwischen Museum und Kirche, in: Der Kirchenmusiker, 31. Jahrgang, 1. Heft, Berlin 1980
- 3 Bolt, Klaas: Muss man eine Orgel bei der Restauration in ihren ursprünglichen Zustand zurückversetzen? Vortrag, 10. ISO-Kongress Amsterdam, am 29.9.1978 (Mitschrift von G. Spallek, Frankfurt/O.)
- 4 Busch, Hermann J.: Das Repertoire des Organisten als Problem der Orgeldenkmalpflege, in: Ars Organi Heft 44, Berlin 1974
- 5 Busch, Hermann J.: Ein Werkstattgespräch über Fragen der Restaurierung von Orgeln am 14./15. März 1975 in Marburg, in: Ars Organi, Heft 50, Berlin 1976
- 6 Eickhoff, Christian: Zur Frage der Schutzwürdigkeit von Orgeln aus dem späten 19. und frühen 20. Jahrhundert, in: Acta Organologica Band 22, Berlin 1991
- 7 Az Elnöki Tanács törvényerejű rendeletei az ipari műemlékek védelméről 9/1963, 6/1975, 19/1981, valamint a 2/1965. (I.8.) MM sz. vhr.
- 8 Europäische Denkmalschutzgesetze in deutscher Übersetzung, Hrsg. Hingst, H./Lipowschek, A., Neumünster 1975
- 9 Az építésügyi miniszter 1/1967. (I.31.)ÉM sz. rendelete a műemlékvédelemről, in: Magyar Közlöny 1967/7.sz.
- 10 Flentrop, D.A./Vente, M.A.: Aspekte der Orgeldenkmalpflege in den Niederlanden, Vortrag auf dem 10. ISO-Kongress Amsterdam, am 25.9.1978 (Mitschrift von G. Spallek, Frankfurt/O.)
- 11 Forer, Alois: Die Denkmalorgel in Österreich, in: Organa Austriaca, Band I, Wien 1976
- 12 Megbeszélések Gergelyffy Andrással az orgonákkal kapcsolatos műemléki irányelvekről, ezen tervezet előkészítéseként (kézirat, Budapest, 1989-90)
- 13 Gernhardt, Klaus: Előadás az orgonarestaurálás helyzetéről és elvi kérdéseiről az NDK viszonylatában, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1973. szept. 14. (kéziratossal jegyzőkönyv)
- 14 Gernhardt, Klaus: Grundsätzliche Bemerkungen zu Fragen der Restaurierung und Rekonstruktion von Orgeln, in: Studien zur Aufführungspraxis... Konferenzbericht der 5. Wissenschaftlichen Arbeitstagung Blankenburg/Harz, 1977
- 15 Gossens, Heinz: Temperatur und Luftfeuchte in Kirchen, in: ISO Information Nr.9. Lauffen 1973
- 16 Gurlitt, Wilibald: Der musikalische Denkmalwert der alten Orgel, in: Richtlinien zum Schutz alter Orgeln, Berlin 1958
- 17 Hardouin, Pierre: Die Französische Vereinigung für die Erhaltung alter Orgeln (AFSOA), in: Ars Organi, Heft 47, Berlin 1975
- 18 Hickmann, Hans: Das Portativ. Ein Beitrag zur Geschichte der Kleinorgel, Kassel 1972
- 19 ISO Information Nr.20. Die Orgelpolitik des Niederländischen Denkmalamtes
- 20 Kares, Martin: Dokumentation — eine notwendige Aufgabe der Restaurierung, Vortrag auf der Arbeitstagung in Oberrotweil 1987, in: Acta Organologica Band 22, Berlin 1991
- 21 Klais, Hans Gerd: Denkmalschutz und Reparatur von Orgeln des späten 19. und frühen 20. Jahrhunderts, in: Acta Organologica Band 22, Berlin 1991
- 22 Klotz, Hans: Über die Orgelkunst der Gotik, der Renaissance und des Barock, Kassel 1975
- 23 Kühn, Hermann: Erhaltung und Pflege von Kunstwerken und Antiquitäten, München 1974

- 24 Lampl, Sixtus: Die „Unrestaurierbarkeit“ pneumatischer Trakturen und der daraus folgende Verlust von Klangdokumenten der Spätromantik und des Jugendstils, in: Acta Organologica Band 17, Kassel 1984
- 25 Magyarország orgonajegyzéke 1985-88 (felmérési jegyzőkönyvek és fotodokumentáció), MTA Zenetudományi Intézet
- 26 Mebold, Hans Peter: Restaurierung im Orgelbau — ein allgemeines Problem und ein spezieller Fall, in: Das Musikinstrument Heft 6, Frankfurt/M. 1973
- 27 Menger, Reinhardt: Das Regal, Tutzing 1973
- 28 Nemzetközi Műemlékvédelmi Charta, Velenca 1964, in: Műemlékvédelem VIII. (1964) 4. sz.
- 29 Országos Magyar Orgonaépítési Szabályzat, Budapest 1918
- 30 Quoika, Rudolf: Orgeldenkmalpflege in älterer und neuerer Zeit, in: Ars Organi Heft 12, Berlin 1958
- 31 Rehn, Wolfgang: Erhaltung pneumatischer Orgeln, in: Acta Organologica Band 22, Berlin 1991
- 32 Richtlinien zum Schutze alter wertvoller Orgeln (Weilheimer Regulativ), Berlin 1958
- 33 Richtlinien zum Schutz denkmalwerter Orgeln (Neufassung der Weilheimer Regulativs), in: Ars Organi Heft 36, Berlin 1970
- 34 Richtlinien für Arbeiten an Denkmalorgeln, beschlossen von den Orgelsachverständigen der Evangelischen Kirche in Hessen und Nassau 1974, in: Ars Organi Heft 49, Berlin 1976
- 35 Sandner, Horst: Zur Frage der Restaurierung pneumatischer und elektropneumatischer Steuerungssysteme, in: Acta Organologica Band 22, Berlin 1991
- 36 Schrammek, Winfried: Gedanken zur Restaurierung historischer Musikinstrumente, in: Festschrift Walter Wiora, Kassel 1967
- 37 Szabó Antal: Műemlékorgonáink védelmében, in: Műemlékvédelem XX. (1976) 1. sz.
- 38 Szigeti Kilián, dr.: Műemlékorgonáink védelme, in: Műemlékvédelem XIII (1969) 2. sz.
- 39 Tarnóczy Tamás: Zenei akusztika. Budapest 1982
- 40 Taubert, Johannes: Farbige Skulpturen. Bedeutung — Fassung — Restaurierung, München 1978
- 41 Untermöhlen, Rudolf: Drei Jahrzehnte Orgeldenkmalpflege in Hannover, in: Ars Organi Heft 12, Berlin 1958
- 42 Wegscheider, Kristian — Werner, Helmut: Richtlinien zur Erhaltung wertvoller historischer Orgeln, 1981
- 43 Werckmeister, Andreas: Erweiterte und verbesserte Orgel-Probe, Quedlinburg 1698, reprint: Kassel 1973
- 44 Woehl, Gerald: Über die Restaurierung historischer Orgeln, in: Ars Organi Heft 47, Berlin 1975
- 45 Woehl, Gerald: Bestandsaufnahme an historischen Orgeln, in: Acta Organologica Band 22, Berlin 1991
- 46 Wolfram, Joh. Chr.: Anleitung zur Kenntniss, Beurtheilung und Erhaltung der Orgeln, Gotha 1815
- 47 Zang, Johann Heinrich: Der vollkommene Orgelmacher, oder Lehre von der Orgel und Windprobe, der Reparatur und Stimmung der Orgel und anderer Instrumente, Nürnberg 1804